

بررسی آثار نماز شب

ناهید خادمی^۱

چکیده

یکی از مستحبات مؤکد در تعالیم اسلامی، که همواره مورد توجه آیات قرآن و احادیث اهل بیت (علیهم السلام) بوده است، نماز شب و توجه به تأثیرات آن در زندگی انسان بوده است؛ امروزه برخی از مشکلات و بیماری های جسمی، روحی و ... انسان، به علت ضعف معنویت، ضعف ایمان و عدم اتصال بین عبد و معبود است، لذا می بایست برای حفظ و تداوم برکات و رحمت الهی، معنویات و سلامت روحی و جسمی افراد، به فلسفه نماز شب و آثار آن توجه ویژه داشت و در خصوص آن پژوهش انجام داد، زیرا بر اساس آموزه های دینی برجسته ترین آثار نماز شب رسیدن به یک سلامت جسمی، روحی و معنوی است؛ امروزه برخی از افراد از آثار مختلفی که نماز شب برای آنها در پی دارد آگاهی چندانی ندارند بر این اساس لازم دانسته شد این موضوع مورد بررسی قرار گیرد، هدف اصلی از این پژوهش بررسی آثار نماز شب می باشد، که بر اساس روش توصیفی نگارش یافته و روش انجام پژوهش کیفی است از جمله دست آوردهای پژوهش می توان به آثار نماز شب در بعد معنوی مانند: تقویت اعتقادات و ایمان و تقرب به خداوند، نورانیت بخشی و ... در بعد جسمی و روحی مانند: کاهش بیماری های و امراض روانی، تقویت ایمنی خاطر و کسب آرامش و سلامت روان اشاره نمود.

واژه های کلیدی: آثار، سلامت روان، سلامت جسم، نماز، نماز شب.

^۱ - طلبه سطح ۲، حوزه علمیه حضرت زهرا (علیها السلام)، استان لرستان. شهرستان دورود.

یکی از موضوعاتی که در حوزه علوم قرآنی و روایی به اهمیت، عظمت و آثار آن بسیار اشاره شده، نماز شب است، اندیشمندان و علمای دین نماز شب و شب زنده داری را یکی از راه های رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی و همچنین قرب الهی و لقاء الله می دانند، از آن جا که سرشت انسان، الهی است، لذا به پرستش و عبادت خداوند در طول شبانه روز نیاز دارد و این نیاز در طول زمان تغییر نمی کند، نادیده گرفتن نیازهای سرشتی نیز به سلامت جسمی، روانی، معنوی، اخلاقی و ... آسیب می زند، از این رو فلسفه ی عبادت خداوند و در رأس آن عبادت هایی مانند نماز شب که یک امر مستحبی برای مسلمانان است، پاسخ به یک نیاز سرشتی و ارتقاء معنویات و سلامت انسان در بعد روحی و جسمی است. پس ضروری است که در خصوص آثار نماز شب پژوهش انجام شود. از طرفی موضوع اهمیت دارد زیرا هر کس در زندگی به چیزی دل می بندد و به واسطه دل بستن جسم و روح او آرام می شود، یکی به ثروت، یکی به اولاد و دیگری به مقام و ملک و... این گونه لذت می برند و به رضایت مندی می رسند، اما یکتا پرستان نماز شب خوان، به خدا دل می بندند و به وسیله نماز خواندن از دنیا دل می کنند و به همه برکات مختلف مادی، معنوی و ... دست می یابند زیرا نماز شب همانند یک تکیه گاه برای انسان است که به واسطه آن با ذات بی نیاز ارتباط برقرار می کند و تسلی بخش و آرامشگر دل های مضطرب و باعث سلامت جسم و روان است. مسلم است اگر نماز شب نباشد این سلامت و این آثار مختلف نیز نخواهد بود، بنابراین وقتی انسان به نماز شب اهمیت ویژه دهد به علت داشتن روحیه مستعد، دلی پاک و بی آلائش زودتر مورد محبت الهی قرار می گیرد و بهتر می تواند حق بندگی معبود را ادا کند و از آثار معنوی و مادی و ... نماز شب بهره مند شود، لذا ضروری است در این راستا پژوهش انجام گیرد تا افرادی که این گوهر با ارزش را فراموش کرده اند با مطالعه آثار نماز شب به آن دست یابند.

پیشینه نظری موضوع را می توان همزمان با نزول آیاتی از قرآن مانند آیه ۷۹ سوره اسراء دانست، وجوب نماز شب بر پیامبر و همگان در اوایل ظهور اسلام بود ولی بعد از مدتی وجوب آن رفع شد در روایات در خصوص آثار نماز شب بسیار بحث به میان آمده که نشان از پیشینه موضوع در زمان پیامبر و اهل بیت دارد، در راستای پیشینه تجربی موضوع به سایت های اینترنتی مختلفی مراجعه شد که برخی کتب و مقالات درباره نماز شب وجود داشت، که به ذکر

برخی اشاره می‌شود: ۱) کتاب: «شب‌های عارفان اسرار و آداب نماز شب» تألیف: حمزه کریم خانی، ۲) کتاب: «اثرات نماز شب در دنیا و آخرت» تألیف: حمید موجی ۳) مقاله «آثار مادی نماز شب در روایات» نوشته: سید حسن اصغری؛ وجه تمایز مقاله با این کتب و مقالات این است که در نوشتار حاضر به بررسی آثار نماز شب در بعد اعتقادی، معنوی، جسمی و روحی پرداخته شده در حالی که در پژوهش‌های فوق‌الذکر، برخی آثار جنبه دنیوی، اخروی و مادی را بررسی کردند و برخی نیز اصلاً به آثار روحی و جسمی و معنوی نپرداخته‌اند و فقط در خصوص آداب نماز شب بحث کرده‌اند؛ اکنون سؤال اصلی پژوهش این است که آثار نماز شب چه هستند؟

۱. مفهوم شناسی

در این قسمت از نوشتار برخی از مهمترین لغات کلیدی پژوهش در معنای لغوی و اصطلاحی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱-۱. آثار: کلمه «آثار»، جمع واژه «اثر» است و به معنای نشانه. أثر بقیة الشیء، و الجمع آثار (باقی مانده شئی گفته شده است و جمع آن آثار) (ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۶)، به‌طور کلی «اثر» در اصطلاح عبارت است: از علامت و نشانه‌ای که از چیزی یا از کسی باقی ماند؛ خواه بنائی باشد یا دینی یا بدعتی یا جای پای و یا غیر از این‌ها. قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲).

۱-۲. نماز: واژه فارسی «نماز» از لفظ پهلوی «نماک» گرفته شده است و آن هم به نوبه خود از ریشه ی باستانی «نم»؛ به معنی «خم شدن» و «تعظیم کردن» مأخوذ است که بتدریج بر معنی «صلات» یا عبادت ویژه مسلمین، اطلاق گردیده است. بر اساس نوشته‌های برخی از تواریخ، برخی از ایرانیان تازه مسلمان در سالهای حکومت اعراب بر ایران به جای کلمه «صلات» از کلمه «نماک» استفاده می‌کرده‌اند و هنگام فراخوان مردم به سوی نماز به جای (الصلوه)، کلمه «النماک» و به جای (حیَّ عَلَی الصلوه)، جمله ی «بشتابید به سوی نماک» را به کار می‌برده‌اند. (راشدی، نماز شناسی، ج ۱، ص ۶۵) ممکن است ریشه کلمه نماز (صلوه) از واژه (صلی) به معنی گذاشتن باشد مثل اینکه می‌گویند «صلیت العود علی النار؛ چوب را بر آتش گذاشتم» و نیز امکان دارد که از (مصلی) و (وصله) که به معنای متصل شده است گرفته شده است. (ملکی تبریزی، اسرار الصلوه، ص ۱۸۲) و ممکن است که کلمه صلوه به معنای

دیدار و ملاقات باشد و به معنای راز و نیاز، نیایش، سجود، اظهار بندگی، دعا و اطاعت است. همچنین در برخی کتب لغت فارسی معانی دیگری برای نماز ذکر شده که عبارتند از: عبادت، پرستش، بندگی، (دهخدا، لغتنامه دهخدا، ذیل واژه نماز) قداست، کرنش، سرفروود آوری برای تعظیم و سجده، توجه و روی آوردن و اهتمام به چیزی یا به کسی است. در اصطلاح نماز یکی از واجبات دین و عبادتی است که مسلمانان پنج بار در شبانه روز به جا می‌آورند همچنین عبارت است از اعمال مخصوص، مرکب از رکوع و سجود و قرائت و ذکر توأم با نیت و شرایط خاص، که با تکبیر آغاز و به سلام ختم می‌گردد. (حسینی دشتی، معارف و معاریف (دایره المعارف جامع اسلامی)، ج ۵، ص ۸۰۹).

۱-۳. نماز شب: از نماز شب در زبان عربی به «صلاة التهجد» (نماز شب زنده‌داری) تعبیر می‌شود. (زبیدی، تاج العروس، ج ۵، ص ۳۳۱) در اصطلاح شریعت، در میان ۳۴ رکعت نماز نافله شب و روز، نماز شب به سه صورت به کار رفته است. (بهایی، مفتاح الفلاح، ص ۲۹۸) در اصطلاح نماز شب نمازی است که مشتمل بر یازده رکعت است: هشت رکعت نافله، دو رکعت شفع و یک رکعت وتر (طوسی، الخلاف، ج ۱، ص ۵۳۵)؛ همچنین آمده است که نماز شب نمازی است که مشتمل بر سیزده رکعت است: هشت رکعت نافله، دو رکعت شفع، یک رکعت وتر و دو رکعت نافله فجر (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۲۶۴)؛ علما و اندیشمندان دینی نماز شب را به عنوان «سبیل الله» می‌نامند. (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۵۰۱).

۲. فلسفه و اهمیت نماز شب

نماز شب در میان اعمال عبادی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، براساس آموزه‌های دینی نماز شب به عنوان یک امر مستحبی مؤکد برای مسلمانان معرفی شده است اما فلسفه نماز شب در حقیقت اصلاح و خودسازی و تزکیه نفوس افراد است. قرآن کریم و احادیث معصومان علیهم السلام، بارها به اهمیت و آثار فردی، اجتماعی و معنوی این عبادت اشاره کرده‌اند.

عبادت کردن و بندگی و تعظیم شبانه و در اسحار، از سوی افراد، سودی به خداوند متعال نمی‌رساند بلکه بر اساس آیات قرآن هدف آفرینش تعبد است (ذاریات: ۵۶) نماز شب مایه‌ی سلامت جسم و روح و مایه سعادت و بزرگی شخص است. دستور ویژه‌ی خدای سبحان برای احیای سحر و گزاردن نماز شب به رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نشان اهمیت و عظمت نماز شب در سحرگاهان است (جوادی آملی، تسنیم، ج ۱۳، ص ۳۶۶)، آن جا که خداوند می‌فرماید: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا» (اسراء: ۷۸-۷۹)؛ نماز را از زوال خورشید (هنگام ظهر) تا نهایت تاریکی شب (نیمه شب) بر پا دار؛ و (بویژه) خواندن (نماز) بامداد را [مراقبت کن؛ چرا] که خواندن (نماز) بامداد مورد مشاهده (فرشتگان) است. *و پاره‌ای از شب را به آن (خواندن قرآن و نماز) بیدار باش؛ در حالی که (عبادت) افزون برای توست؛ باشد که پروردگارت تو را به مقامی پسندیده برانگیزد».

محتوای این آیه بیان فرایض و نمازهای یومیّه است، بنابراین «نافله» در این آیه یعنی فریضه زاید و به معنای واجبی اضافی برای خصوص پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) است. با این وصف، شش نماز بر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) واجب بوده است. خطاب (فَتَهَجَّدْ) نیز مانند خطاب (أَقِمِ الصَّلَاةَ) همگانی است و به پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) اختصاص ندارد و تفاوت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با امت تنها در وجوب و استحباب است. و تعبیر (لَكَ) در (نَافِلَةٌ لَّكَ) از سویی نشان می‌دهد که تکالیف الهی همگی به نفع انسان و جزء حقوق او است. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۲۲۴).

بر این اساس می‌توان گفت فلسفه نماز شب، از یک طرف شکرگزاری به درگاه خداوند منان است و از طرفی کسب معرفت رب برای بنده است، زیرا انسان از طریق نماز شب به شناخت عظمت و جلالت خداوند متعال دست می‌یابد و از طرفی دیگر نیز کسب معرفت نفس می‌باشد، زیرا بنده متوجه فقر و نیازمندی خود می‌شود که احساس نیاز و وابستگی به آن منبع و مبدأ کاستی ناپذیر، و وجود روح پرستش و عبادت در فطرت و سرشت انسان، باعث شده به اطاعت فرمان مولی امر کند. (موسی زاده، نمازو آثار آن در دوره جوانی، ص ۱۵)

افرادی با سلامت روحی و نشاط معنوی به کار خود ادامه می‌دهند و دچار خستگی در کار و فعالیت‌های روزمره نخواهند شد. و روح آنها در اثر ارتباط با منبع نور یعنی خداوند دارای شادی و نشاط می‌شود. از طرفی نماز شب وسیله پرورش فضایل اخلاقی و تکامل معنوی برای انسان است، کسی که نماز شب بخواند در شب با تمرکز بیشتر با تکیه بر صفات خدا، رحمانیت، رحیمیت و عظمت او خصوصاً با استمداد از سوره‌های مختلف قرآن کریم بعد از حمد، که بهترین دعوت کننده به سوی نیکی‌ها و پاکی‌هاست، اثر قابل ملاحظه‌ای در پرورش فضایل اخلاقی در وجود خود پیدا می‌کند. و این امور باعث تقویت سلامت روان و امنیت خاطر می‌شود.

۳-۴. امنیت خاطر و سلامت روان

یکی دیگر از آثار نماز شب در بعد سلامت روان انسان، کسب ایمنی خاطر است، چون عوامل غفلت در زندگی مادی بسیار فراوان است و تیرهای وسوسه شیاطین از هر سو به طرف انسان پرتاب می‌شود، برای مبارزه با آن راهی جز ذکر کثیر نیست یعنی انسان با تمام وجود به یاد خداوند و ذکر خداوند که مایه‌ی حیات قلوب و آرامش دل‌ها است، باید پردازد. در قرآن نیز به این نکته اشاره شده است که یاد خداوند در شب هنگام نوعی ذکر کثیر است که باعث رفع غم و اندوه می‌شود و برپا داشتن نماز شب مایه آرامش و ایمنی بخش است (هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن، ج ۳۱، ص ۳۸۹)، چنانچه خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۲۷۷)؛ در حقیقت کسانی که ایمان آوردند و [کارهای] شایسته انجام دادند و نماز را برپا داشتند و [مالیات] زکات را پرداختند، پاداش آنان نزد پروردگارشان برای آنان خواهد بود. و هیچ ترسی بر آنان نیست و نه آنان اندوهگین می‌شوند.

بر اساس این آیه کسانی که در پرتو ایمان، خود پرستی را ترک گفته و عواطف فطری خود را زنده کرده و بر اثر ارتباط با پروردگار و برپا داشتن نماز شب، از سلامت روان برخوردارند و طبیعی است دیگر عوامل اضطراب و دلهره برای این دسته به وجود نمی‌آید و بالاخره از آرامش و امنیت خاطر کامل برخوردار بوده هیچگونه اضطراب و غمی نخواهند داشت. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۳۷۳) و مشخص است که امنیت و آرامش واقعی، در سایه‌ی ایمان و عمل صالح و پیوند با خدا است. (قرائتی، تفسیر نور، ج ۱، ص ۴۴۳).

۴-۴. ایجاد نظم و سلامت جسم و روح

یکی دیگر از آثار نماز شب در بعد سلامت روان انسان، سلامت ذهن انسان به وسیله نظم و انضباط داشتن است؛ نماز روح نظم و انضباط را در انسان تقویت می کند چرا که انسان در پاسی از شب و اوقات معینی از شب نماز شب را می خواند و البته نماز شب که ۱۱ رکعت است را به صورت منظم ابتدا باید ۴ تا دو رکعتی بخواند و سپس دو رکعت نماز شفع و سپس یک رکعت نماز وتر را بخواند و این نشان از اهمیت نظم و انضباط در نماز شب و انجام اعمال آن دارد بنابراین آداب واحکام دیگر در مورد نیت، قیام، قعود، رکوع و سجود و مانند آن که رعایت آن ها، پذیرش انضباط را در برنامه های زندگی آسان می کند و بدین گونه موجب سلامت ذهن و آرامش روان می شود؛ زیرا عدم رعایت نظم و انضباط موجب از هم گسیختگی و هرج و مرج، تخلف و حتی هنجارشکنی و بیماری ذهن نیز می شود. بزرگترین مصیبت برای افرادی که مسیر زندگی را طی می کنند آن است که هدف از آفرینش خود را فراموش کنند و غرق در زندگی مادی و لذایذ زودگذر شوند و دچار غفلت شوند و حتی در برنامه های زندگی نیز سردرگم می شوند. بنابراین به وسیله نماز شب می توانند طریق راه حق و نظم در امور را بیابند زیرا نماز به حکم اینکه در فواصل مختلف و در هر شبانه روز پنج بار انجام می شود مرتب به انسان اخطار می کند هشدار می دهد و هدف آفرینش او را به خاطر نشان و موقعیت او را در جهان به او گوشزد می کند.

اضطرابات فکری و تنش های روانی، از بیماری های مهلکی هستند که امروزه ذهن بشریت را درگیر کرده و انسانی که مرتب نماز شب می خواند در طول شب برای چند لحظه که با خداوند در حال ارتباط است ذهن و روان او استراحت می کند و از میزان تنش روحی او کاسته می شود و سلامت روان او را تضمین می کند. نماز شبی باعث ایجاد تمرکز ذهنی می شود که در جایی آرام خوانده شود، وقتی نماز با خضوع و خشوع و با حضور قلب خوانده شود بر ذهن و سلامت روان انسان تأثیر می گذارد زیرا همان طور که کوشش می شود مکان هایی که برای مطالعه و تحقیق در نظر گرفته می شود، از آرام ترین، مطبوع ترین و دل انگیزترین مکان ها باشد، تا امکان تمرکز ذهن و رفع نگرانی را فراهم آورد. پس برای اقامه نماز شب نیز باید این چنین مکانی را در نظر گرفت تا از آثار و ثمرات آن در سلامت روان و تقویت ذهن بهره مند شد. نماز شب فکر را در مدار تمرکز قرار می دهد و پرورش تمرکز ذهن را آسان می نهد به

همین منظور در راستای رسیدن به تمامیت این تمرکز در اسلام دستور داده شده است. از هر کاری که در نماز شب موجب پراکندگی ذهن و عدم تمرکز می شود، پرهیز شود. (جوادی آملی، حکمت عبادات، ص ۱۰۷).

نتیجه گیری

یکی از موضوعات در حوزه علوم قرآنی و تفسیری که در قرآن و روایات به اهمیت، عظمت و آثار آن بسیار اشاره شده، نماز شب است، بر اساس آموزه های دینی برجسته ترین آثار نماز شب رسیدن به یک سلامت جسمی، روحی و معنوی است؛ امروزه برخی از افراد از این آثار مختلف که نماز شب برای آنها در پی دارد آگاهی چندانی ندارند بر این اساس لازم دانسته شد این موضوع مورد بررسی قرار گیرد، نماز شب در میان اعمال عبادی، از جایگاه ویژه ای برخوردار است، بر اساس آموزه های دینی نماز شب به عنوان یک امر مستحبی برای مسلمانان معرفی شده است اما فلسفه نماز شب در حقیقت اصلاح و خودسازی و تزکیه نفوس افراد است.

اندیشمندان و علمای دین نماز شب و شب زنده داری را یکی از راه های رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی و همچنین قرب الهی و لقاء الله می دانند، از آن جا که سرشت انسان، الهی است، لذا به پرستش و عبادت خداوند در طول شبانه روز نیاز دارد و این نیاز در طول زمان تغییر نمی کند، نادیده گرفتن نیازهای سرشتی نیز به سلامت جسمی، روانی، معنوی، اخلاقی و ... آسیب می زند، از این رو فلسفه ی عبادت خداوند و در رأس آن عبادت هایی مانند نماز شب که یک امر مستحبی برای مسلمانان است، پاسخ به یک نیاز سرشتی و ارتقاء معنویات و سلامت انسان در بعد روحی و جسمی است

برخی از آثار نماز شب در بعد معنوی و اعتقادی عبارتند از : ۱. تقویت اعتقادات و ایمان ۲. از بین برنده گناهان ۳. نورانیت بخشی به دل و طهارت روح .

برخی از آثار نماز شب در بعد روحی و جسمی عبارتند از : ۱. کاهش بیماری های روانی و جسمی ۲. کاهش رذایل و افزایش سلامتی جسم و روح ۳. امنیت خاطر و سلامت روان ۴. ایجاد نظم و سلامت جسم و روح .

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن مجید ، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

۱. انصاریان، حسین، عرفان اسلامی، قم، انتشارات پیام آزادی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۲. آملی، سید حیدر، تفسیر المحيط الأعظم و البحر الخضم، قم: نشر مؤسسه نور علی نور، ۱۳۸۰.
۳. بروجردی، سید حسین، جامع أحادیث الشیعه، قم: نشر المهر، ۱۳۸۰.
۴. بلاغی، صدرالدین، ترجمه صحیفه سجادیه، قم: نشر بوستان کتاب، ۱۳۸۸.
۵. بهایی عاملی، محمد بن حسین، مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیلۃ من الواجبات و المستحبات، بیروت، دارالأضواء، چاپ اول، ۱۴۰۵ ق.
۶. پروا، مهدی، روان شناسی یکتاپرستی، تهران: نشر انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۷. جوادی آملی، عبدالله، حکمت عبادات، قم: نشر اسراء، ۱۳۷۸.
۸.، تفسیر تسنیم، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۴.
۹. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف (دائرة المعارف جامع اسلامی)، ج ۱، تهران، مؤسسه ی فرهنگی آرایه، سال ۱۳۸۵.
۱۰. دراز، محمد بن عبدالله، آئین اخلاق در قرآن کریم، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۲. دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، قم: نشر دارالمعرفه، ۱۳۸۹.

۱۳. راشدی، حسن، نماز شناسی، چاپ اول، قم: ستاد اقامه ی نماز، ۱۳۷۸.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ترجمه و تحقیق غلام رضا خسروی، چاپ سوم، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۸۳.
۱۵. رجالی تهرانی، علیرضا، دو رکعت نماز عاشقانه، قم: دار الصادقین، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۱۶. رفسنجانی، علی اکبر، فرهنگ قرآن، قم: نشر دفتر تبلیغات حوزه اسلامی، ۱۳۸۲.
۱۷. زبیدی، سیدمحمدمرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، تصحیح علی هلالی و علی شیری، بیروت، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۱۴ق
۱۸. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیرالمیزان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۱۹. طوسی، محمدبن حسن، الخلاف، تحقیق علی خراسانی و دیگران، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۷ق
۲۰. قرائتی، محسن، پرتویی از اسرار نماز، قم: نشر ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۸.
۲۱. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، ۱۳۸۲
۲۲. قمی، عباس، سفینه البحار، مشهد: نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.
۲۳. متقی هندی، علاء الدین، کنزالاعمال، بیروت: نشر دارالمعرفه، ۱۴۰۷.
۲۴. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: نشر سرایش، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴
۲۶. ملکی تبریزی، میرزا جواد، اسرار الصلوه، ترجمه محمود گلپایگانی، قم: نشر مستیجار، ۱۳۹۰.
۲۷. موسی زاده، ابراهیم، نماز و آثار آن در دوره جوانی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۳.